

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 7, Yıl/Year: 2024 (Ekim/October)

**Türk-İslam Düşüncesinde Din Yorumunun Bir Örneđi Olarak *Dîvân-I Hikmet*'te
İman, Amel, Ahlâk Bütünlüğü**

*The Integrity of Faith, Practice and Ethics in Dîvân-I Hikmet as an Example of Religious In-
terpretation in Turkish-Islamic Thought*

Süleyman Akkuş

Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam ABD

Sakarya / Türkiye

sakkus@sakarya.edu.tr / <https://orcid.org/0000-0002-1032-7387>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 06/09/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 26/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2024

Atıf / Citation: Akkuş, Süleyman. “Türk-İslam Düşüncesinde Din Yorumunun Bir Örneđi Olarak *Dîvân-I Hikmet*'te İman, Amel, Ahlâk Bütünlüğü”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 4/7 (Ekim/October 2024) 26-50.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Öz

Din yorumu, dinin toplumla etkileşiminden doğar. Bunun en bariz örneklerine tarihsel süreçte iz bırakan din yorumcularının klasik eserlerinde rastlanır. Ahmet Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i itikâdî, amelî, ahlâkî hükümleri barındıran bir eser olarak din yorumunun özgün örneklerinden biridir. Hikmetlerdeki insana ve hayata dair hitaplar içtenlikle kalpten, samimi hislerle söylenmiştir. Yesevî öncelikle kendi nefesine seslenmiş, insana ârız olan kirlerden, onu dünyevileştiren her türlü istek ve arzulardan arınması gerektiğini ana tema olarak ele almıştır. İfadeleri sade, basit, anlaşılır, insanın gönül dünyasına hitap etmektedir. Hikmetleri Kur'an-ı Kerim âyetleri ve Hz. Peygamberin hadislerinden beslenmiş manalar ve özlü ifadelerdir. İnanç, amel ve ahlâkî zaaflar sıklıkla vurgulanmış, çare olarak şeriat, tarikat, marifet, hakikat ekseninde çözümler aranmıştır. Teorik ve pratik hayata dair olması gerekenleri tarihi şartları göz önünde bulundurarak ele almıştır. Ancak onun bu seslenişi, çağlar öncesinden bugünü olduğu kadar geleceği de kucaklayıcı bütüncül bir sesleniştir. Bu makalede Yesevî'nin bu genel bakışını yansıtan hikmetlerindeki iman, amel ve ahlâkî bütünlüğü ele alınmıştır. Ahmet Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i, İslam inanç ve ahlak sistemini sade bir dille sunarak, bireyin manevî arınma yolculuğuna ışık tutmaktadır. Eserde, insanın dünyevi arzularından ve nefsanî eğilimlerinden arınması gerektiği, Kur'an ve hadislerle desteklenen hikmetlerle anlatılmaktadır. Şeriat, tarikat, marifet ve hakikat ekseninde önerilen çözümler, sadece dönemin toplumsal koşullarına değil, evrensel bir bakış açısıyla günümüz insanının ruhuna da hitap etmektedir. Yesevî'nin içten ve derin hitapları, iman, amel ve ahlak bütünlüğünü koruma çabasını yansıtır.

Anahtar Kelimeler: Yesevî, İman, Amel, Ahlâk, Bütünlük.

Abstract

Ahmad Yasawi's *Dîvân-ı hikmet* is a work in which the creed, practical and moral decrees of Islam are dealt with as a whole. The appeals to people and life in the wisdom are kneaded with love. First of all, Yasawi addresses his own soul and takes as the main theme that the impurities of man should be cleansed from all kinds of desires and desires that make him worldly. Their expressions are simple, understandable and consist of sincere couplets that appeal to the world of human heart. Their wisdoms are the verses of the Qur'an and the hadiths of the Prophet. They are concise expressions nourished by the meanings of verses and hadiths. Faith, deeds, and moral weaknesses are often emphasized. As a remedy, solutions are sought in the axis of shari'a, tariqah, marifa and haqiqah. It deals with what should be about theoretical and practical life by considering the historical conditions. However, his calling from ages ago is a holistic calling that embraces the future as well as the present. In this article, we tried to deal with the faith, deeds and moral integrity of the wisdom of Yesevî. Ahmet Yesevî's *Dîvân-ı Hikmet* presents the Islamic belief and moral system in a simple language, shedding light on the individual's journey of spiritual purification. The work emphasizes the need for humans to cleanse themselves from worldly desires and ego-driven tendencies, expressed through wisdom inspired by the Qur'an and the Prophet's sayings. The solutions offered within the framework of Sharia, Tariqa, Marifa, and Haqiqa address not only the social conditions of Yesevî's era but also appeal to the soul of the modern person with a universal perspective. Yesevî's sincere and profound messages reflect a commitment to preserving the unity of faith, practice, and morality.

Key Words: Yasawi, Faith, Action, Morality, Integrity.

Giriş

Abbassiler döneminde aralarında siyasi birlik bulunmayan Türkler, özellikle Batı Türkistan'da Çinlilerin Türk topraklarında ilerlemesi karşısında zor durumda kalmış, Abbassilerden yardım almak zorunda kalmışlardır. 751 yılında yapılan Talas Savaşı'nda Türkler, Abbassilerin de desteğiyle Çinlileri mağlup etmişler, bu olay, Türk-Arap ilişkilerinde dönüm noktası olmuştur. Talas Savaşı'ndan sonra Türklerle Müslüman Araplar arasında yakın ilişkiler gelişmiştir. Abbassiler Dönemi'nden itibaren Türklerin Müslümanlığı kabul etme süreci hızlanmış, özellikle X. yüzyıldan itibaren kitleler hâlinde Müslüman olmuşlardır. Karahanlılar (840) ve Gazneliler (963) Müslüman olan

ilk Türk devletleridir. Sonraları İslamiyet Türkler arasında hızla yayılmış, zamanla Türkler, İslamiyet'le bütünleşmiş İslam'ın en büyük destekçisi ve hizmetkârı olmuşlardır. Özellikle Selçuklular ve Osmanlılar bu anlamda çok büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

Bir toplumun dini tercihleri toplumsal kültürün biçimlenmesinde başat bir unsurdur. Benimsenen dinin toplumla girdiği etkileşim tarihsel süreçte bir din yorumu ortaya çıkarır. Çeşitli sebeplerle birkaç defa din ve medeniyet değiştirmiş bir millet olan Türklerin yeni bir din ya da medeniyet kabulü hayatlarında büyük değişikliklere yol açmıştır. Bu değişikliklerin büyük ölçüde inanç, düşünce ve yaşayış tarzlarında görüldüğünde kuşku yoktur.¹ Bu değişimlerin en büyüğü Türklerin Müslüman olmalarıdır. Daha çok Sünnî ve heteredoks olarak ikili bir şekilde tasnif edilen İslam yorumu şifahî, kitabi ve mistik kaynaklı olmak üzere üçlü bir şekilde de tasnif edilebilmektedir. Bu farklı yorumlara bakıldığında başlangıçta Orta Asya bozkırlarında yerleşik hayat öncesi konargöçer bir hayat yaşamış Türkler arasında baskın bir şekilde şifahi kültürle yoğrulmuş bir İslam yorumu görülmektedir. Bu anlayışta İslam öncesi eski tabiat kültürleri, Şâmânizm, Zerdüştlük, Maniheizm ve Mazdeizm gibi dinlerin kalıntıları görülmüştür.² Yerleşik kültüre mensup olanların tabi olduğu kitabi İslam anlayışında daha çok Kur'an ve Sünnet'e dayalı bir anlayış hâkim olurken, şifahi İslam anlayışında ise menkıbeler, efsaneler, kıssalar ve pratik unsurlar baskındır. Bununla birlikte şifahi kültür, İslam'ı merkeze alan anlayışla, bölgenin ve dönemin şartlarını da dikkate alarak özünde bir değişme olmaksızın sonraki devirlere doğru evrilmiştir.³ Türkler'in İslam tasavvuru tarihi ve coğrafi şartlarla tasavvufi bir renk ve muhtevaya da sahiptir. Özellikle, ozanların konar-göçer halk arasında saz eşliğinde söyledikleri şiirleri, Türk'ün gönül dünyasında, sade, basit ilkelerin yerleşmesinde etkili olmuştur. Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk'lerin İslamlaşma sürecinde bu derviş ruhlu ozanların büyük katkısı olmuştur. Bu ruh, edebi eserlerle halkın arasında yayılmış, etkinliğini sürdürmüştür. İslam'la birlikte İslami-Türk edebiyatının ilk eserleri de bu ruhun; daha çok millî, ahlâkî ve dinî unsurların harmanlanarak yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bunda en etkili manzum tarzda yazılmış edebi eserler olmuştur. Türk edebiyatının bu ilk edebi ürünleri Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i, Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ü, Edîb Ahmet'in *Atabetü'l-Hakâyık*'i ve Ahmed-i Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i olmuştur.⁴ Bu eserlerin ortak özelliği millî, ahlâkî, dinî bir muhtevaya sahip, yazarlarının hepsinin şair ve eserlerinin manzum bir tarzda yazılmış olmasıdır.

¹ Bekir Biçer, "Türklerin Müslüman Olması Meselesine Yeni Bir Bakış", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3 (Aralık 2018), 99.

² Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet* (İstanbul, 1993), 2-3; Ünver Günay-Harun Güngör, *Türk Din Tarihi* (Kayseri, Laçın yayınları, 1998), 161-178.

³ Fatih M. Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru* (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), 194-195.

⁴ Ali Yılmaz, *Türk Dili ve Edebiyatı Tarihi*, ed. Mehmet Akkuş (Ankara: Ankuzem, 2007), 211 vd.

Makalede konu edindiğimiz Ahmed-i Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i İslâm tasavvuru ve Türk edebiyatının manzum en eski eseri olan *Kutadgu Bilig*'ten sonra, aynı veya yakın zamana ait olup, bir kısmı eksik bile olsa günümüze intikâl etmiş İslâmî Türk Edebiyatının ikinci manzum eseridir. *Kutadgu Bilig*, daha çok sosyal ahlâka önem verirken, *Dîvân-ı Hikmet* ise tasavvufî ferdî ahlâkı önceleyen bir eserdir.⁵ *Dîvân-ı Hikmet*'in yazarı Ahmed-i Yesevî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Yusuf el-Hemedânî'ye (ö. 535/1140-41) intisabı ve onun halifelerinden olması dikkate alınarak XI. Yüzyılın ikinci yarısında dünyaya geldiği kabul edilmektedir.⁶ Doğum yeri bugünkü Kazakistan'ın Çimkent vilâyetine bağlı Türkistan'ın Sayram kasabasıdır. Hikmetler tamamen dînî, tasavvufî şiirlerden meydana gelmiş göçebe hayat tarzının hâkim olduğu dönemlerde İslâm dininin genel ilkelerini şiir diliyle halka aktaran, birleştirici bir rol oynayan tasavvufî bir kimliğe sahiptir. Ahmed-i Yesevî de kendi zamanına kadar gelen geleneğe uygun olarak, hece vezni ve basit ifadelerle herkesin anlayabileceği düzeyde örtülü şiirler söylemiş; Müslüman olmayan soydaşlarının İslâm'a girmelerini sağlamak; Müslüman olanlara da İslâmiyet'i ve İslâmî yaşayışı iyice öğretmeye çalışmıştır. Hikmetlerde sanat kaygısı güdülmemiş daha çok didaktik kaygılar öne çıkmıştır. Hikmetlerde öne çıkan ana tema dînî ve tasavvufî unsurlardır. Bu anlayış, Kur'an-ı Kerîm âyetleri ve Hz. Peygamberin hadislerine bağlı, fânî dünyaya rağbet etmeyen ve kazaya rıza gösteren bir ruhla, tasavvufî ahlâkla⁷ yoğrulmuştur.

1. *Dîvân-ı Hikmet*'te Temel Konular

Yesevî beyitlerinde hikmetlerin kimlere faydalı olacağını ve genel muhtevanın nelerden ibaret olduğunu dile getirmiştir. Buna göre hikmetlerinin dertliye derman, hadis hazinesi, talibin rızkı, Süphan'ın fermanı; okuyup anlaşıldığında Kur'an'ın manası, âlemde sultan, çölü gül bahçesine çevirdiğini, muhabbet için bir şevk olduğunu belirtmiştir. Öyleyse hikmetler, gözyaşlarının silinmesine, temizlenmesine vesile kılınmalı, âşıklara, kıymetini bilenlere söylenmeli, câhillere söylenmemeli, içtenlikle dinlenilmelidir. Zira hikmetler Kur'an'ın ruhuna uygun anlamlardan oluşmaktadır. Nazım tarzında yazılmış hikmetlerde zaman zaman âyetlerin⁸ kısa Arapça ifadelerine yer verilmiş, anlamları bütünlük gözetilerek Türkçe ifadelerle tamamlanmıştır. Hz. Peygamberin hadisleriyle sık-

⁵ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara, Diyanet İşleri başkanlığı yayınları, 1991), 160.

⁶ Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/160.

⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 160.

⁸ Örnek olarak bkz. el-Bakara 2/252 (Hikmet-114, 251); el-A'râf 7/143, 172; en-Nûr 24/3, 37 (Hikmet-130, 275; Hikmet-138, 290); Yâsîn 36/59 (Hikmet-112, 248) ; el-Fetih 48/1; el-Müddessir 74/1-2; el-Fecr 89/2; el-İhlâs 112/1; *Dîvân-ı Hikmet*'teki âyetlerin değerlendirilmesiyle ilgili olarak bk. İsmail Çalışkan, "Ahmed Yesevî Düşüncesinde Kur'an'ın Yeri –Bir Gönül Erinin Mısralarına 'Ruh Veren' Ayetler", *Türk Dünyası Bilgeleri Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması* (Eskişehir Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), 2013), 421-434.

lıkla peygamber sevgisine yer vermiştir. Bunu “Benim hikmetlerim hadis hazinesidir” diye tanımlanmıştır. Bununla birlikte hadisler özellikle tasavvuf çevreleri ve tasavvufî eserlerde yaygın biçimde Hz. Peygambere nispet edilen, meşhur sözlerden ibarettir.⁹ Kur’an âyetleri ve hadisler bir bütün olarak daha çok insanın özünü bilmesi, ahlâkî tekâmülünü tamamlaması, dünyevî, maddî kirlilerden arınmasına yönelik olarak değerlendirilmiştir. Yesevî bu amaca yönelik olarak hikmetlerine kulak verilmesi gerektiğini, insanın özüne yaraşan bu olduğunu, böyle olduğu takdirde hikmeti işitenin son nefesini imanla tamamlayacağından söz etmiştir.¹⁰

Hikmetlerde dünyanın geçiciliği, insanın arzu ve isteklerinin neden olacağı felâketler basit, sâde bir şekilde anlatılmıştır. Kendi çaresizliğiyle birlikte genelde insanın çaresizliği, dünyanın önemsizliği sıklıkla vurgulanmış, insanın her türlü hata ve günahlarından tövbe etmesi gerektiği dile getirilmiştir.

Ahmed-i Yesevî, hikmetlerinde pek çok dinî kavrama yer vermiştir. Onun en çok üzerinde durduğu kavramlar arasında tasavvufta daha çok dört kapı olarak ifade edilen “şeriat”, “tarikât”, “marifet” ve “hakikat” kavramlarıdır¹¹. Bu dört kapının aralarındaki irtibattan söz ederek biri olmadan diğerinin eksik olacağından söz etmiştir. Buna göre hakikat ve marifet şeriatın emirlerine uygun hareket etmekten geçmektedir. Şeriat hakikat tarafından doğrulanmış, hakikat ise şeriat tarafından kayıt altına alınmış, sınırları belirlenmiştir. Hakikat tarikâtın; tarikât da şeriatın neticesi olarak değerlendirilmiştir. Bu yönüyle hikmetlerde çok yönlü dînî ve ahlâkî menkıbelere yer verilmiştir.¹² Kur’an ve Sünnet’e; Hz. Peygambere bağlılıktan sıklıkla söz edilmiş, tarikât yolcusunun dört makama ulaşmada öncelikle şeriat basamağından geçmesi; dinin emir ve yasaklarına uyması gerektiğinden bahsedilmiştir. Bu amaçla öncelikle insanın nefsinin terbiye etmesi, arzu ve heveslerinden vaz geçmesi, dünyaya fazla bel bağlamaması dile getirilmiştir. İnsanın erdemli davranışları kendisine şiar

⁹ Doğrudan ifade edilen bazı hadisler: “Hayâ imandandır.”, “Buhârî”, “İman”, 16 (Hikmet-89, 212); “İlim öğrenmek farzdır.”, İbn Mâce, “Mukaddime”, 17; “Fakirlik benim iftiharımdır ve ben onunla övünürüm”, (Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/87); “Ölmeden önce ölünüz.”, (Hikmet-131, 277; Hikmet-156, 325; Hikmet-183, 371; Hikmet-186, 375). Tasavvuf kitaplarında hadis olarak rabita konusuyla ilgili olarak nakledilen “Ölmeden önce ölünüz” sözü bu kalıpta Hz. Peygamber’den hadis olarak rivayet edilmemiştir. Bu sözün, mana olarak bazı âyet ve hadislerde geçmiş olması ve İslam’ın özüne aykırı olmaması hadis olmasını gerektirmemektedir. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis* (Konya, Yediveren yayınları, 2001), 340-342; Ayrıca *Dîvân-ı Hikmet*’teki hadis ve hadisleri çağrıştıran ifadelerin değerlendirilmesi için ayrıca bkz. Nevzat Aşık, “Yesevî Hikmetlerine Kaynaklık Eden Hadislerin Değerlendirilmesi ve Sünnet Kültürünün Hikmetlere Tesiri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1995), 7-22; Ahmet Yıldırım, “Dîvân-ı hikmet’teki Hadislerin Kaynakları ve Değerlendirilmesi”, *Diyanet İlmî Dergi* 52/4 (Ekim-Kasım-Aralık 2016), 45-68;

¹⁰ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), (Münacât), 427-428.

¹¹ *Dîvân-ı Hikmet*’teki bu kavramların değerlendirilmesiyle ilgili olarak bk. Kadir Özköse, “Ahmed Yesevî’nin Hikmetlerinde Dört Kapı ve Kırk Makam Anlayışı”, *AKADEMİK İslâm Araştırmaları Dergisi* 2 (2017), 99-133.

¹² Ünver Günay - Harun Güngör, *Türk Din Tarihi* (Kayseri, Laçın Yayınları, 1998), 309.

edinmesi, tevâzu, takvâ sahibi olması, iyiliği emredip, kötülüklerden kaçınması, ihlâslı olması, helâle ve harama riayet etmesi, günahlardan kaçınması gerektiği üzerinde durulmuştur. Günahlardan kaçınmak için de bol istiğfarda bulunup tövbe etmekten söz edilmiştir.

Ahmet-i Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'inde yer alan dinî ve ahlâkî konuları ele almazdan önce dinî hükümlerin genel anlamda İslâmî ilimler içindeki dağılımından ve ele alınışından kısaca söz etmek yerinde olacaktır. İslâm dinine özgü dinî hükümler, itikâd, ibadet-muamelât, ahlâk başlıkları altında incelenmiştir. İtikatla ilgili olanlar akaid-keîâm, ibadet esasları ve insanlar arası hukuki, insani ve sosyal ilişkileri düzenleyen hükümler de İslam Hukukunda söz konusu edilmiştir. İnsanın nefsinin eğitilmesi, başkalarıyla olan münasebetler, diğer canlılarla olan ilişkilerini tanzim eden, bir bütün olarak hayatı aşk boyutuna taşıyan hükümleri öğreten ahlâkî hükümler ahlâk/ahlâk felsefesi/tasavvuf ilimlerinde ele alınmıştır. Bu disiplinler içinde keîâm ilmi, akaid ilminden daha ileri düzeyde Kitap ve Sünnet'in belirlediği inanç esaslarını başta öğretici olmanın ötesinde muhaliflerine karşı savunma maksadıyla akli istidlâllerle üç ana başlık altında ele almaya çalışmıştır.

Muhkem âyetlere ve mütevâtir sünnete dayanan akaid esaslarında akli delillere dayalı izahların yer almadığı görülür. Özellikle halkın temel inanç esaslarını dikkate almada basit, sâde yazılmış mensûr akaid risaleleri, ezberlenmesi ve hafızalarda yerleşmesi bakımından manzum olarak da yazılmıştır. Bu esaslar derli toplu "akaid" risalelerinde, mezhepler tarihine dair eserlerde, ilmihal ve hadis kitaplarının ilgili bölümlerinde, tasavvufi eserlerde farklı bakış açılarıyla ele alındığı görülmektedir. İslam filozofları da eserlerinin metafizikle ilgili bölümlerinde İslam inançlarıyla ilgili temel esasları kendi felsefî sistemleri çerçevesinde kendilerine özgü akli istidlâllerle ele almışlardır.¹³

İbadetler ve günlük hayatta Müslümanların hayatlarını düzenleyen genel kurallar İslam Hukukunun konuları arasında yer almıştır. Namaz, zekât, fıtır sadakası, hac ve umre, yeminler, keffâretler, helâller ve haramlar, nikâh/evlenme, talâk/boşanma, miras, suçlar ve cezalar vb. konular bunlardan sadece bir kaçıdır.¹⁴

Ahlâk, ahlâk felsefesi ve tasavvuf ilimlerinde ise dinin ahlâkî hükümleri teori ve pratik boyutlarıyla ele alınmıştır. Ahlâk nefse ait fiillerin kendisinden kolay bir şekilde ortaya çıktığı bir melekedir.¹⁵ Bu meleke insanın özünde kök salmıştır. İslam ahlâkı söz konusu olduğunda Kur'an ve

---

¹³ Ahmet Saim Kılavuz, "Akaid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/213-215.

¹⁴ İbadet esasları ve İslam hukukunun konularıyla ilgili olarak bkz. Ahmet Yaman, "İslam'da İbadet", *İslâm İbâdet Esasları*, ed. Talip Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015); ed. Talip Türcan, *İslâm Hukuku* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013).

¹⁵ Adudüddin el-İcî, *Ahlâku Adudüddin*, ter. İlyas Çelebi (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 39; Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 93.

Sünnet bu ahlâk anlayışının iki ana kaynağını oluşturmuş dinî ve dünyevî hayatın genel çerçevesini çizmiş, amelî kurallarını belirlemiş, böylece ilim dallarının kendi alanlarıyla bağlı ahlâk anlayışları ortaya çıkmıştır.¹⁶ Bu yönüyle özellikle İslam ahlâkı, Allah'ın emirlerine saygı, yaratıklarına şefkat ve sevgi diye tanımlanmıştır. Ahlâk, insanın sadece davranışlarını değil, davranışlarına yön veren duygularını, iç dünyasını da eğitmeyi hedef almış, nefisle mücadelesinin yollarını, davranışları hakkında yol gösterir. İnsana sevgi, iyilik, merhamet ve şefkat duygularını benimseterek iyi, doğru ve güzelin yolunu öğretir. Bununla kalmayıp insanı felakete sürükleyen zararlı ve tehlikeli duygu ve davranışlara işaret eder.¹⁷

Bu bilgiler ışığında Ahmed-i Yesevî'nin eseri *Dîvân-ı Hikmet*'ine baktığımızda hemen göze çarpan hikmetlerin dînî hükümlerin hemen hepsine dair genel değerlendirmelerde bulunduğu görülür. O meselenin ilim dallarının ele aldığı ölçüde konunun tanımlanması ve sınırlarını belirleme yönüne gitmemiştir. Bir anlamda dînî emir ve yasakların insanda olması gerektiğine, bu esasların ahlâkî boyutuna vurguda bulunmuştur. Bu dünyanın fâniliğine, ebedî saadetin nasıl elde edileceğine dair sürekli öğütlerde bulunmuştur. Ahmed-i Yesevî bu temel yaklaşımıyla bilinç düzeyi gelişmemiş, bozkır kültürüyle büyümüş, daha çok şifahi kültürle yoğrulmuş Müslüman Türkler'e sâde bir ahlâkî eğitim-öğretimi hedeflemiştir. Burada şunu söylemek mümkündür ki *Kutadgu bilig*, *Atebetü'l-bakâik ve Dîvân-ı Hikmet* Türklerin İslamiyet'e girmelerinin sonucu ortak bir tavırla aynı gayeye hizmet amacıyla yazılmış eserlerdir. Her üç eser manzum bir tarzda sâde bir şekilde yazılmış Müslüman Türkler arasında ahlâkî öğretilerin yerleşmesine hizmet etmiştir. Bu ahlâk anlayışının temelini ise insana verilen değer oluşturmuştur. "Yetmiş iki millete aynı gözle bakmak" la özetlenebilecek bu ahlâkî anlayış Yunus Emre, Hacı Bektaş Velî, Sarı Saltuk, Hacı Bayram velî, Geyikli baba gibi pek çok mutasavvıfa ilham vermiş¹⁸ Orta Asya'dan Anadolu'ya, Balkanlar'a uzanan geniş coğrafyada tesirlerini sürdürmüştür. Onun insan sevgisi ve merhametini dile getiren;

Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol

Öyle mazlum yolda kalsa, yoldaş ol

Mahşer günü dergâhına yakın ol

Ben-benlik güden kişilerden kaçtım ben işte.¹⁹

¹⁶ Mustafa Çağırıcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk* (İstanbul, İFAV Yayınları, 1989), 4.

¹⁷ İsmail Lütüfî, Çakan, *Örneklerle İslâm Ahlâkı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2003), 212.

¹⁸ İbrahim Maraş, "Türk İslâm Düşünce Tarihinde Ahlâk ve Örnek Metinler", *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Müfit Selim Saruhan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013) 324.

¹⁹ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet* (Hikmet-I), haz. Hayati Bice (Ankara: 2010), 63.

dizeleri, kucaklayıcı bir anlayıştır. Nerede bir gönlü kırık ve yolda kalmış bir mazlum görülürse onun kırık gönlüne merhem olunması ve mazluma yoldaş olmayı öğütlemesi dün olduğu kadar bugün için de evrensel bir ilkedir. İnsanı insan olması temelinde değerlendiren bu yaklaşım, onun eserinin genel yapısına sirayet etmiştir. Bir Müslümanın tüm insanları kucaklaması anlamında şu beyitleri de bunun bariz bir örneğidir:

Sünnet imiş kâfir de olsa, verme zarar

Gönlü katı, gönül incitciden Allah şikâyetçi;

Allah şahid, öyle kula “siccîn” hazır

Bilgelerden işitip bu sözü söyledim ben işte.²⁰

Burada inanç yönünden insanların kategorize edildiği kavramları görmekle birlikte bir Müslümanın insan yaklaşımının nasıl olması gerektiğini de rahatlıkla görebiliyoruz. İnanan insanın inansa da inkâr eden; inanmayan insana zarar vermemesi gerektiği hatırlatılmakta, katı kalpli, gönül kırıcı olanın Allah'ın razı olmadığı bir insan olduğu beyan edilmektedir. Bu nedenle insana insan olması bakımından değer verilmelidir. Böyle davranmamanın cezasının da “siccîn” olduğu ifade edilmektedir ki “siccîn” ifadesi, Kur'ân-ı Kerîmde yalnızca bir sûrede “Doğrusu şudur ki, günahkârların yazısı muhakkak siccindedir. Siccîn nedir bilir misin? O (ameller), kaydedilmiş bir defterdir.” olarak iki âyette geçmektedir.²¹ Sözlükte “darlık, hapis” anlamına gelen “siccîn” kelimesinin çoğulu olan “siccîn” müfessirlerce çok dar ve sıkıcı bir zindan, cehennemde bir kuyu, yerin derinliklerinde bir kaya, kâfirlerin amellerinin yazıldığı kitap şeklinde yorumlanmıştır. Bu âyette ifade edilen “siccîn”den maksat âyetlerin bağlamı dikkate alındığında, amellerin eksiksiz kaydedildiği, inkârcıların ve günahkârların bütün eylemlerinin yazıldığı bir kitap (kütük, amel defteri) olduğu anlaşılmaktadır. Ancak siccîn'in mahiyeti ve niceliğine dair bilgi yalnızca Allah'a aittir. Ahmed-i Yesevî bilgelerden işitip bu sözü işittiğini söylemekle “siccîn”in niceliği hakkında farklı rivayetlerden haberdar olduğunu imada bulunuyor gibidir. Sûrede yer alan “illiyîn” ve “siccîn” kelimelerini açıklayan müfessirler, bu ikisinin iki ilâhî kitap (divan, arşiv) olduğunu, illiyînde meleklerle sâlih kimselerin ve cinlerin, siccîn'de ise şeytanlarla fâsikların ve cinlerin amellerinin yazılı olduğunu kaydetmektedirler. Buna göre iyilerin defterlerinin “illiyîn” diye isimlendirilmesi, hem iyi amellerin insanı ilâhî yüceliklere ulaştırması ve hem de bu defterlerin yüce bir mevkide bulunmasından dolayıdır. Kötülerin

---

²⁰ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-I), 65.

²¹ el-Mutaffîfîn 83/7-9.

defterlerinin “siccîn” olarak adlandırılması ise bunlarda kayıtlı kötülüklerin insanı cehenneme sürükleyici olması, bu defterlerin çok aşağı bir mevkide bulundurulması sebebiyledir.²²

2. İman-Amel, Ahlâk Bütünlüğü

Şeriat, tarikat, marifet, hakikat basamaklarını esas alan tasavvufî ahlâk anlayışında birinci basamak olarak ifadesine yer verilen şeriat kapısı İslâmiyet'in zahiri yönünü ifâde eder. Zahiri ilimleri öğrenenler tefsîr, hadîs, fıkıh, kelâm gibi temel dinî ilimlerde belirli bir öğretim görmüşlerdir. Bu ilimler şeriatın belirlediği ana çizgiler mesabesinde; dinin dışı yansıyan yönlerinin öğrenimini esas almıştır. Şeriat kapısı mutlaka öğrenilmesi gereken ilk basamak olmakla birlikte yeterli görülmemiş, insanın manevi eğitimini tamamlamasının ilk şartı kabul edilmiştir. Bu ilimler “ilm-i rüsûm” olarak, bu ilimlerde derinleşenler de ulemâ-yı rüsûm olarak adlandırılmışlardır. Bu ilim sahipleri zahiri ilimleri öğrenmiş icazet sahipleridirler. Kısacası eğitim, öğretim ve tahsil yoluyla zahiri ilimleri öğrenmişlerdir. Bâtınî ilim ehli ise resmi bir eğitim-öğretim görmemiş vehbî bilgi sahipleridir.

Tasavvufta asıl olan bâtinî ilimlerdir. Zâhirî ilimler için dış kabuğu; “kâl/söz ilmi” olarak kabul edilmiş, gerçek bilgi ve ilim ise “hâl/davranış ilmi; “ilm-i hâl” veya “ilm-i ahvâl” olarak tanımlanmıştır. Sûfiler, çalışıp öğrenmeyle elde edilen zâhirî ilimlerden kendilerine lazım olanı öğrenip onunla amel etmişlerdir.

Ahmet-i Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'ine göz attığımızda İslamiyet'i bir bütün olarak, insanın eylemlerini bu kapsamda değerlendirdiği görülür. Bunun temel gerekçesi İslam dininin sadece inanç esaslarından ibaret olmamasıdır. Allah'ın insanlara yaratılışın ve hayatın amacını bildirdiği, doğruları gösterdiği, dünya hayatını her açıdan düzene koyacak kuralları öğrettiği ve böylece hem dünya ve hem de âhiret mutluluğunu kazanmalarını temin ettiği ameli ve ahlâki hükümlere de riayet edilme-lidir.

İnsanın günlük hayatındaki tutum ve davranışlarının en ideal boyutlarda gerçekleşmesi ahlâk kurallarıyla belirlenmiştir. Bu kurallarda insanın kendisiyle, çevresiyle, toplumla olan ilişkilerinde, kendisine, çevresine, topluma ya da kısacası canlı cansız tüm varlıklara karşı görevleri, sorumlulukları, terbiye ve görgü kurallarında ahlâkın temel ilkeleri yer almıştır.

²² Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Tevilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlıoğlu (İstanbul, Mizan Yayınevi, 2010), 11/105; Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki garâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûbi't-te'vîl* (Beyrut, Dâru'r-reyyân, 1987), 4/721, Nesefî, *Tefsîrü'n-Nesefî* (İstanbul, Dâru'l-edâ, 1993), 4/1350; Konuyla ilgili rivayet edilen hadislerde, aralarında Abdullah b. Abbas'ın da bulunduğu bazı âlimler “siccîn”in, arzın en alt tabakası olduğunu ifade ederlerken, Ebû Hureyre'den rivayet edilen bir hadiste de Rasûlullah (s.a.s)'in: “Siccîn yedi kat yerin en alt tabakasıdır” buyurduğu kaydedilmektedir. Bir diğer hadiste ise Ebû Hureyre'den (r.a): “Felak cehennemde örtülü, bir kuyudur. Amma Siccîn açıktır (yani açık bir kuyuya da vadidir)” buyurmuştur. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (Beyrut, Dâru'l-fîkr, 1988), 4/763.

İdeal bir Müslüman için iman, amel ve ahlâk'ın bir bütün halinde benimsenmesi yerine getirilmesi gerekir. Yapılması istenen eylemler amel-i salih olarak değerlendirilmiştir. İbadetlerle kişinin hususi olarak doğrudan Allah'a karşı yapmakla yükümlü olduğu vazifeler, daha genel anlamda insanın eylemlerinin bir parçası olarak amel kapsamında özel bir alanı oluşturur. "Amel" günlük hayatta yaptığımız iş, eylem, fiillerden daha özel bir mana ifade eder. Çünkü fiil, bilgisiz ve gayesiz olarak yapılan işleri de kapsamaktadır.²³ Sâlih ameller dinin yapılmasını emir veya tavsiye ettiği, iyi, doğru, faydalı ve sevap kazanmaya vesile olan işlerdir. Bununla hedeflenen insanın tüm eylemlerinin iman, ibadet ve ahlâk boyutlarıyla bir bütün olarak yerine getirmedir. Böyle bir davranış Kur'a-ı Kerîm'de sıklıkla dile getirilmiştir. Örneğin "İman eden ve salih amel işleyenlere kendileri için zemininden ırmaklar akan cennetler bulunduğu müjdesini ver."²⁴ âyetinde amel-i salih işleyenlerin cennetle müjdelenmeleri dile getirilmiştir. Benzer âyetlerde de muhtelif mükâfatlardan söz edilmiştir.²⁵ Birçok âyette de her fırsatta iman ve amel-i sâlih teşvik edilmiştir²⁶. Konu iman-amel ilişkisi bağlamında kelâm ilminde özellikle durulmuştur. İtikâdî mezheplerce imanın mahiyetiyle ilgili farklı görüşler dile getirilmiş, imanı kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve amellerden ibaret gören Hâriciyye, Mu'tezile, Zeydiyye gibi mezheplerce bu üç rükün gerçekleşmedikçe bir kimse mümin sayılmamıştır.²⁷ Mu'tezile bu durumda olanlar için "fâsik" kavramını kullanmıştır. Onlara göre "fisk" iman ile küfür arasında bir derecedir. Böyle bir kimse tövbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemde kalır. Fakat kendisinde mevcut şahadet ve hayırlı ameller nedeniyle göreceği azap, kâfirlerin azabından daha hafif, bulunacağı yer ise, kâfirlerin bulunduğu konumun üzerindedir.²⁸ Hâricîler ve Mu'tezile bu hükme ameli imanın bir rükünü saymaları dolayısıyla varmışlardır. Benzer şekilde müctehid imamlardan Evzâî (ö. 157/774), İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/819) ve Ehl-i hadisin tamamı da ameli imanın bir parçası saymışlardır.²⁹ İbn Hazm (ö. 456/1064),³⁰ İbn Teymiye (ö.

²³ bk. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî (Beyrut, Dâru'l-kalem, 1997), "amel", "fi'l", 587, 640.

²⁴ el-Bakara 2/25.

²⁵ Kur'an-Kerîm'deki salih amellerle ilgili benzer âyetler için bk. el-Bakara 2/82; en-Nisâ 4/57, 122, 173; Yûnus 10/4, 9; er-Ra'd 13/29; İbrâhîm 14/23; el-Kehf /107; Hûd 18/11; el-Hac 22/23; el-Furkân 25/70; Kasas 28/80; Ankebût 29/7, 58; Lokmân 31/8; el-Câsiye 45/30.

²⁶ İman-salih amelle ilgili bazı âyetlerle ilgili olarak bk. el-Bakara 2/62; Âl-i İmrân 3/30; er-Ra'd 13/29; Ankebût 29/4; es-Secde 32/12; Fussilet 41/40; el-Câsiye 45/15; et-Talâk 65/11; Sebe' 34/37; et-Tegâbün 64/9.

²⁷ Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâti 'il-edilleti fî usûli'l-istikâd*, nşr. Zekeriya Umeyrât (Beyrut, Darü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1995), 158.

²⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usûli'l-hamse*, ter. İlyas Çelebi (İstanbul: YEK Yayınları 2013), 2/614; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Kahire, Mektebtü'l-Halebî, 1976), 48.

²⁹ Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *et-Tebziratü'l-edille*, nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: DİB Yayınları, 2003), 2/405; Nüreddin Sâbûnî, *el-Kifâye fî'l-hidâye*, thk. Muhammed Âruçî (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 351; a.m.f., *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, (Mâtüridiyye Akaidi), thk. Bekir Topaloğlu (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979), 87-88.

³⁰ İbn Hazm, *el-Uşûl ve'l-furû'*, nşr. Muhammed Atuf el-İrakî vd. (Kahire, Dâru'n-nahdatü'l-arabiyye, 1978), 133-137, İbn Hazm, *İlmü'l-keîlâm alâ mezhebi ehlî's-sünneti ve'l-cemâa* (Kahire, el-Mektebu's-Sekâfî, 1989), 83;

728/1328)³¹ gibi bir kısım âlimlere göre de amel imanın bir parçasıdır. Bunlara göre de taatlar imandandır. İman söz, ikrar ve amellerden ibarettir. Bir kimsenin mümin ve Müslim olabilmesi için haram olan şeyleri yapmaması, farzları yerine getirmesi gerekir; fakat ameli olmayan kimse kâfir değildir. Çünkü amel imanın aslî değil ikinci derecede (fer'î) bir rüknüdür. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Ebû Mansûr Matürîdî (ö. 333/944) gibi bazı âlimler de imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar diye tanımlamışlardır. Bu bilginlere göre ikrar, imanın bir rüknü değil, sadece dünyevî ahkâmın uygulanabilmesi için bir şarttır. Buna göre ameller imanın hakikatine dahil değildir. Ancak imanın kemâle ermesi, olgunlaşması için dinî vecibeleri îfa etmek amelleri yerine getirmek gerekir.³²

3. Dîvân-ı Hikmet'te İman-Amel, Ahlâk Bütünlüğü

İslâm ahlâk anlayışlarıyla ilgili yaygın olarak bilinen teoriler Kur'an ve sünnete dayanan ahlâk, Kur'an ve sünnete dayanmakla birlikte ağırlıklı olarak aklî metoda dayalı kelâmî ahlâk, Eflatun ve Aristo'nun eserlerine dayalı olarak da felsefî ahlâk kısımlarına ayrılmıştır.³³ Bir başka taksimle de ahlâk anlayışları geleneksel ahlâk, felsefî ahlâk ve tasavvufî ahlâk anlayışları olarak üçlü bir taksime tabi tutulmuştur. Bu anlayışlardan geleneksel ahlâk başlığı altında incelenebilecek ahlâk anlayışında Kur'an ve Sünnet, ahlâkın aslı kaynağı kabul edilmekle birlikte Antik Yunan ve Helenistlik devir anlayışından da etkilendiği görülmektedir. Genellikle hadisçiler ve fıkıhçılarca yazılmış eserlerde Kur'an ve hadislerdeki ahlâkî kurallar ve kanunlar tartışmasız kabul edilmiştir. İlgili konularda âyet ve hadislerden örnekler verilmiş, çeşitli erdemlerden bahsedilmiştir. Ancak bu erdemler sistematik olarak ele alınıp değerlendirilmemişlerdir. Hadis kitaplarının "kitâbü'l-edeb, kitâbü'l-birr, kitâbü hüsnî'l-hulk" bölümleri bu ahlâk anlayışının ele alındığı bölümlerdir. Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/707) *Kitâbü'z-zühd ve'r-rakâik*'i ve Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Edebü'l-müfred*'i, Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*'i ve Gazzâlî'nin *Kimya-yı Saâdet* isimli eserleri bu geleneksel anlayışın temel eserleri sayılabilir. Felsefî ahlâk ise İslâm filozoflarının ahlâka dair görüşlerinden oluşan bir anlayıştır. Ahlâk problemleri rasyonalist bir yaklaşımla aklî verilere dayalı bir ahlâk anlayışıyla ele alınmıştır. Bu anlayışta naslara hiç yer verilmemiş ya da çok az yer verilmiştir. Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi Yunan filozoflarının ahlâk görüşlerinden ve metotlarından istifade edilmiştir. Felsefî ahlâk alanında yazılmış eserlere örnek olarak da Ebû Bekir er-Râzî'nin (ö. 313/925) *et-Tıbbu'r-rubânî*'si, Fârâbî'nin (ö. 339/950) *es-Siyasetü'l-medeniyye*'si, İbn Sina'nın (ö. 428/1037) *İlmu'l-ahlâk*'i, İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Tebzîbu'l-ahlâk*'i, Nasiruddin et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Ahlâk-ı*

³¹ İbn Teymiyye, *Kitâbü'l-îmân* (ts.), Dâru İbn Haldûn, 15.

³² Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, 353.

³³ Macit Fahri, *İslam Ahlak Teorileri* (İstanbul, Litera Yayıncılık, 2004), 23-25.

nâsirî'si örnek olarak verilebilir. Tasavvufî ahlâk olarak ifade edilen ahlâk anlayışı ise Kur'an ve Sünnete dayanmakla birlikte tasavvufî yorum ve yaşayışa da ağırlık veren bir ahlâk anlayışıdır. Bu ahlâk anlayışında nefsin yetkinliğe kavuşturulması, öncelikle ferdin kendini maddi ve manevi her türlü kirlere arındırması hedeflenir. Böylelikle öncelikli olarak Allah'a ulaşmayı engelleyen her türlü engellerden kurtulmak hedeflenmiştir. Bu anlamda tasavvufta irade, seyr-i sülûka girenlerin başlangıç hâli olarak değerlendirilmiştir. İrade, tasavvufta Vâsîtî'ye göre müridin ilk makamıdır. Kendi arzu ve isteklerinden vaz geçerek Hakk Teâlâyı irade etmektir.³⁴ Mutasavvıflar Allah'tan başka her şeyin hürriyeti kısıtladığı ilkesinden hareketle cennet nimetlerini arzulamayı bile gerçek hürriyete aykırı görmüşlerdir. Bu anlayışı belki de en güzel açıklayanlardan birisi Yunus Emre'nin:

Cennet Cennet dedikleri
Birkaç köşkle birkaç hûrî
İsteyene vergil onu
Bana seni gerek seni³⁵

dizeleridir. Tasavvufî ahlâkın en temel özelliği başta insanı dünyevileştiren her şeyden uzak tutması, dünyaya değer vermemesidir. Bu yönüyle iradeyi yok sayarak tam bir tevekkülle Allah'a teslim olmak, nefis tezkiyesi ve terbiyesine özel önem vermek bu ahlâkın birinci özelliğidir. Bu ahlâkı yansıtan belli başlı eserler arasında Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *er-Ri'âye li-ḥukûkallâh ve'l-kyâm bihâ*'sı, Ebû Nasr es-Serrâc'ın (ö. 378/988) *el-Lüma*'sı Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Taarruf*u, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Ḳatü'l-ḳulûb*u, Hücvîrî'nin (ö. 465/1072 [?]) *Keşfü'l-mahcûb*u, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*'si, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İḥyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'i sayılabilir.³⁶

Bahsedilen ahlâk anlayışları arasında Yesevî'nin içinde yer aldığı anlayış tasavvufî ahlak anlayışıdır. Bu anlayış, başta kendine seslenen, dünyanın gelip geçici olduğunu sıklıkla dile getiren, insanı maddeleştiren, dünyaya bel bağlayan her türlü uğraşlardan arınmanın gerekli olduğunu vurgulayan bir anlayıştır.³⁷ Bu ahlâk anlayışıyla değerlendirilen Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i sistematik konulara göre tasnifi yapılmamıştır. Eserde insanı ahlâklı kılan erdemlerden, helâke sürükleyen reziletlerden derli toplu söz edilmemiş olsa da genel olarak tasavvufî ahlakın tezkiye-yi nefis, dünyaya

³⁴ Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye fi' ilmi't-tasavvuf*, thk. Maruf Zerîk-Ali Abdülhamîd Baltacı (Beyrut, Dâru'l-hayr, 1993), 348.

³⁵ Yunus Emre, *Dîvân (Seçmeler)*, haz. Mustafa Tatçı (Ankara, DİB Yayınları, 2012), 295.

³⁶ Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 26.

³⁷ Geniş bilgi için bk. Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 26-33.

değer vermeme ana teması bu eserde de hâkim bir şekilde öne çıkmaktadır. Burada *Dîvân-ı Hikmet*'te sözü edilen erdemler ve erdemsizliklerin tamamından söz etmek mümkün olmamakla birlikte, örnek olarak, insanı yozlaştıran ya da yetkinleştirmeyi ifade eden bazı kavramlardan bahsedebiliriz.

a. Câhil/Cehalet

İnsanın kendini tanıması son derece önemlidir. Bir şeyi yerine getirmenin, davranış haline koymanın yolu bilmeden, öğrenmeden geçer. Bu yönüyle bir konuda bilgili olmak, kendisine değer atfedilmenin de ön şartıdır. *Dîvân-ı Hikmet*'te Ahmed-i Yesevî'nin üzerinde yaygın bir şekilde durduğu hususlardan birisi, arzu ettiği bir işi körü körüne taklid eden, sorgulamayan “câhil” insan tipidir. “Câhil” O'nun gönül dünyasında sıklıkla şikâyetçi ve muzdarip olduğu insandır. Cahillerle oturup kalkma ona sıkıntı vermektedir:

Ey dostlar cahil ile yakın olup

Bağrım yanıp candan doyup öldüm ben işte

Doğru söylesem eğri yola boynumu çeker

Kanlar yutup gam zehrine doydum ben işte.³⁸

Cahillerle beraber yakın olma insanın canını bezdirip, bağrını yaralamakta, hayatı yaşanmaz hale getirmektedir. Üstelik câhillerle sohbet edip işin doğrusunu söylemek bile onlara kâr etmeyecektir. Câhil kişi kendisine doğrunun, hakikatin söylenmesini de anlamayıp yine kendi bildiği yola gidecektir. Dahası kendisine uzanan doğru eli tutmayacağı gibi onu eğri yola sürükleyecektir. Bu durum, Ahmed-i Yesevî'nin değerlendirmesiyle insanın hayatını zehir eden anlaşılamanın, derdin oluşturduğu kanı iç dünyasına akıtmaya sebep olabilmektedir. Böylesi bir hayat, gam, keder ve üzüntülerle insanı bıktıran bir hale dönüşmektedir.

Başka dizelerde de benzer seslenişlerle câhil ve câhillerin insanı nasıl bir olumsuzluklara sürüklediğini açıklamakta, câhil ile geçen ömrünün âdeta cehennem hayatına döndüğünü, câhil ile birlikte olunmamasını öğütlemekte, cahille yapılacak dostluğun insana cehenneme doğru sefere çıkarmış olacağını ifade etmektedir. Cahillerle, bilgisizlerle birlikte olmak kişiye bir şey kazandırmadığı gibi insanı bir boşluğa da sürüklemektedir. Tıpkı dökülen, kuruyan, solan bir yaprak gibi onu değersizleştirmektedir. Yesevî câhillerle olan beraberliğinden o kadar mustarip olmuştur ki bu konuda kendisine dua edip cahillerin yüzünü görmemesi ve hatta hastalandıklarında onların hallerini sormayı bile istememektedir. Anlaşılan bu;

³⁸ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-14), 94.

Cahillerden yüz bin cefa gördüm ben işte, mısrasında ifade edildiği gibi, bilgisizlerin kendisine karşı yaptıkları bin bir cefâ ve eziyetin sonunda serzenişle dile getirdiği bir sitayişe dönüşmektedir. Cahillerle sohbetin kendisi için son derece eziyet verici bir durum olduğunu, Hak'tan korkup, yas tutma durumunda bile bunu anlamayan bu insanların, bu duruma kahkahayla güldükleri görülmektedir. Öyleyse cahillerle birlikte olunmamalı, durumları bile sorulmamalıdır. Zira bu durum, insanın kalbini karartmaktadır.³⁹

Nitekim anonim söyleyişlerde de bu durum farklı şekillerde dile getirilmiştir:

“Âlim ile sohbet etmek, la'l u mercân incidir
Câhil ile sohbet etmek âkabet cân incidir.”

Yani bilgili, âlim kişilerle dostluk kurmak, meclislerinde bulunup onlarla sohbet etmek insana çok şey kazandırır. Onların sözleri tıpkı inci, mercân gibidir. Oysa bilgisiz, câhil, ahmak kişilerle sohbet etmek, sonunda insana zarar verir; canını acıtır, ona eziyet verir.

Yesevî'nin hikmetlerinin birinci önceliği nasihattir. Bu nedenle Yesevî, öncelikle insanın kendisine öğüt vermesi gerektiğinden söz eder. Bir anlamda kişinin etkili olmasının yolu buradan geçmektedir. Aşkî tatmayanın aşktan söz etmesinin bir anlamı yoktur. İnsan önce aşkî tatmalı, lezzetini alıp, bütün benliğiyle aşkta âdeta yoğrulmalıdır. Canından olmalı, maddi benliğinden arınmalı, maddi benliğiyle ölmelidir. Câhillerin söylenen sözlerden, yapılan nasihatlerden ibret almadıklarını,

Cahillere desen, sözünü eylemez kabul.⁴⁰

mısrasıyla dile getirir. Üstelik onun serzenışı yalnızca câhillere özgü de değildir. İyiyi, güzeli, doğruyu, hakikati, yalanı, dinin temel kurallarını bilen, dünyanın fâniliğini bilip ilmiyle amel etmeyenler de onun çokça hayıflandığı kesimlerden. Burada ilmin, bilginin değerini ortaya koymada öncelikle söylenmesi gereken başta, insanın sorumluluğunun akılla başladığını hatırlamakta fayda vardır. Din, insanın sorumluluğunu, akıl baliğ olma, insanın kendisine faydalı ve zararlı olduklarını ayırt edebilme; temyiz gücüne bağlamıştır. Bu doğrultuda insanın doğasına yerleştirilmiş; fitri olanı da hatırlamak gerekir. İnsanın yaratılışında mevcut özelliklerden ibaret olan fitrat, onun bağlı bulunması gerektiği ilkeleri ve sorumlulukları öne çıkarmaktadır. Yesevî'nin insan, bu dünya ve öte dünyayla ilgili genel değerlendirmelerine baktığımızda onun, temel dayanağının iman ve insan fitratına olan bağlılığı olduğu görülür.

---

³⁹ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-14), 94.

⁴⁰ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-13), 93.

b. İman

Hikmetlerde iman, amel, ahlâk ve benzeri kavramlara baktığımızda aralarında sıkı bağlar kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Yesevî ağırlıklı olarak, dünyadan el etek çekmeye, dünya malına değer vermemeye odaklanmakla birlikte zaman zaman hikmetlerinde, ferdi ya da toplumsal yozlaşmalarla karşılaştığında bu olgular karşısında olması gerekenin ne olacağı ve bu yapıda olanların nasıl bir karakter ortaya koyduklarından da bahsetmektedir. Daha önce dile getirdiğimiz gibi bu konuda sıklıkla cahil insanlarla nasıl bir mücadele içinde olduğundan ve bu tarz insanların kendi bildiklerinden şaşmadıklarından şikâyetçi olur. Buna çare olarak insanın fitratının yeniden hatırlanmasını gösterir. İnsanın inancı doğrultusunda inandığını ameli ve ahlâkî olarak, davranışlarında yansıtmalıdır. İmanın teorik, düşünceye dayalı yönü olsa da insan, marifetten ibaret olmayan ancak imanın oluşumuna yol açan marifeti seçebilmeli, kalbiyle tasdik edip, onaylayıp içselleştirmelidir. Yesevî'nin yaşadığı coğrafyada; Orta Asya'da aynı bozkırlarda, henüz medeni, yerleşik bir hayata geçmemiş halka kitabi olanları benimsetmek kolay değildir. Türkler arasında Orta Asya'da mezhebinin temellerini atmış, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) itikadi çizgisini devam ettiren Ebû Mansûr Mâtürîdî (ö. 333/944) de benzer duyguları yaşamış olmalıdır. Onun iman tanımına baktığımızda o da imanı kalbin tasdikinden ibaret görmekle birlikte bilgiyle iman arasında irtibat kurmakta, bilgiyi, marifeti tasdike götüren, sevk eden bir sebep olarak değerlendirmektedir. Aslında marifetin zıddı cehalet ve bilmemektir. Tarihte Cehm b. Safvân'ın imanın sadece marifetten ibaret gören bu anlayışını "iman, tasdike götüren mârifetin bulunması halinde, tasdikten ibarettir"⁴¹ şeklinde değerlendiren Mâtürîdî'nin bu anlayışının yansımaları, Yesevî'de de benzer şekilde görülebilmektedir.

İnanç yönünden, müminlere, münafıklara, kâfirlere atıflarda bulunduğu hikmetlerinde imanının inanç yönünden insanın kurtarıcılığına yapılan vurguyu hatırlatsa da yine de ameli ve ahlâkî anlamda insani zaafların mevcudiyetini de göz ardı etmez. Bazen hikmetlerinde doğrudan değilse bile iman ve müminlerle ilgili değerlendirmelere yer verir:

Münafıklar cehennem içinde tutuşup yanınca

İman eden halis olup yanıp çıkınca

İmansızlar önce sonra tutuşup yanınca

Allah'ımdan iman dileyip yürüdüm ben işte.⁴²

⁴¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Âruçî (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 574.

⁴² Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-15), 97.

Bu ve benzeri beyitleri dikkate aldığımızda İslam inanç esaslarında inanç bakımından insanların mümin, münâfık ve kâfir olarak taksim edildiği ve bunların dayandığı zemini hatırlamakta fayda vardır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de insanlar mü’min, kâfir, münâfık olmak üzere üç grupta toplanmıştır.⁴³ Meselenin dayanak noktasını Allah’ın varlığı, peygamberlik ve ahiret konuları olmak üzere Peygamberin Allah’tan getirip insanlara tebliğ ettiği dinin tüm emir ve yasaklara iman oluşturmaktadır. Bu yönüyle anahtar kavram “iman” kavramı olmaktadır ki imanın mahiyetine dair tartışmaları dikkate aldığımızda Orta Asya’da; Maveraünnehir’de Türkler arasında yaygın olan Ebû Mansûr Mâtürîdî’nin imanın tasdikten ibaret olan anlayışı öne çıkarılmaktadır. İmanın bizatihi tanımıyla ilgili ortaya konulan bu tanımlarda âyet ve hadisler delil gösterilmiş, âyetlerde yer alan imanla ilgili ifadelerin farklı yönleri öne çıkarılarak imanın kalbi bir olay; kalben tasdikten ibaret olduğu vurgulanmıştır. İmanın sadece dilin ikrarı ya da kalbin marifetinden ibaret gören zihniyete karşı eylemsiz bir tasdik ve ikrarın eksik olmasıyla imanın kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve amellerden ibaret gören düşünce temellendirilmeye çalışılmıştır. Din dilinde insanların eksikliklerinin tanımlandığı ve kendilerinden yapılması arzu edilip de yapılmayan ya da yapılmaması talep edilip de yapılan eylemler insanın zaafının bir ifadesi olarak “günah” olarak nitelendirilmiştir. İnsanın eylemlerindeki bu olumsuzluklar “zenb”, “ism”, “ma’siyet”, “hata”, “seyyie”, “fâhişe”, “kabiha”, “fücur”, “fisk”, “zelle”, “sağire”, “kebîre”⁴⁴ gibi kelimelerle ifade edilmiş Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde bu vasıfların insanın yetkinliğini azalttığına dikkat çekilmiştir.

Ahmet-i Yesevî inananların günahları, günahkârların hataları nedeniyle cehennem azabına maruz kalacaklarını ve günahları oranında cezalarını çekip oradan çıkacaklarını dile getirmektedir. Hiç kuşkusuz yalnız günahkâr müminler değil münâfıklar ve kâfirler de onun sözlerinde yer almaktadır. Burada yine İslam’ın konuya verdiği önemin yansıması olarak Yesevî’nin, şiirinde yer alan münâfıkları değerlendirmesi üzerinde ayrıca durulmalıdır. Nifak, riyakâr, ikiyüzlü, çift şahsiyetli, benzer anlamları barındıran münâfık, müminlerin yanında müminlerden, kâfirlerin yanında da onlardan görünen bir kişiliğe sahiptir. Kelime “nefak” ifadesiyle, tarlanın bir ucundan toprağın altına girip diğer tarafından çıkan, diğer tarafından kovalanınca bu tarafından çıkan tarla faresi; köstebeğin bu özelliğine benzetilmiştir. Arapçada “nefak” olarak tanımlanan tünelin de bir ucundan girilip öbür ucundan çıkılmasından hareketle, münâfık insanın davranışları arasında bir benzetme yapılmıştır. Burada asıl üzerinde durulması gereken, münâfığın sağlam bir zeminde durmaması, inancında samimi olmamasıdır. İnanan insanın tasdik etmesine karşılık inanmayanın tekzip/yalanlaması

---

⁴³ el-Bakara 2/1-21.

⁴⁴ Bu kavramlarla ilgili geniş açıklamalar için bk. Sadık Kılıç, *Kur’an’da Günah Kavramı* (Konya, Hibaş Yayınevi, 1994).

söz konusudur. İnanmayan inanmamakta açıktan tavrını koymuş, müminin inandığı inanç esaslarını inkâr etmiştir. Yesevî “münafıkların cehennemde yanıp, tutuşmasından” bahsederken, müminlerin yanmasının göreceli olduğundan söz etmektedir. Onun bu ifadesi şüphesiz Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerdeki münafıklarla ilgili hükümlerle uyumludur. Kur’an-ı Kerîm’de münafıklarla ilgili başta dile getirilen ilk husus “İmanlarında ve inkârlarında sabit durmamak, yerine göre ‘İnandık’ demeleri, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise ‘Biz sizinle beraberiz, onlarla alay ediyoruz’ demeleridir. Görünüşte ‘Allah’a ve ahiret gününe iman etmelerini söylemelerinin yanı sıra, Allah’ı ve müminleri aldattıklarını sanmaları iman konusunda yalancı, olmaları dile getirilmektedir.⁴⁵ Hadislerde de münafıkların emanete hıyanet etmeleri, konuştuklarında yalan söylemeleri, söz verdiklerinde sözlerinde durmamaları gibi⁴⁶ benzer özelliklerden bahsedilmiştir. Bu özelliklerinden dolayı “Şüphe yok ki münafıklar cehennemde en alt katındadırlar; artık onlara asla bir yardımcı bulamazsın.”⁴⁷ buyurulmuştur. Münafıkların hak ettikleri ceza ve varacakları yer hikmetlerde de dile getirilmiştir.⁴⁸ Öyleyse mümin olanın bu çerçevede özü sözü, söylediğiyle yaptığı bir olmalıdır. Nitekim Yesevî bu konuda şöyle demektedir:

Mü’min olsan taharetsiz zikrin aytma

Kerametler söyleyip halka dinini satma

Müslümanlık iddia edip kâfir gitme

Gelin yığın zâkir kullar zikir söyleyelim.⁴⁹

Burada Müslümanın samimi, maddi manevî temiz olmasının gerekliliğinden söz edilmektedir. Zira tasavvuf dilinde zikir bir anlamda hulus-i kalple Allah’a olan bir tazarrudan ibarettir ki böyle bir zikir ancak her yönüyle temiz olmakla mümkündür. Üstelik gerçek anlamda mümin olmak kerâmet göstermekle, dindarlık taslamakla gerçekleşmemektedir. Özellikle Ehl-i sünnet itikâdında kerâmetlerin velilerden zuhur etmesi hak, gerçek kabul edilmekle birlikte⁵⁰ kendisi de bir Eş’arî kelâmcısı ve mutasavvıf olan Abdülmelik b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) eserinin istikametle ilgili bölümünde asıl olanın istikamet üzere olmak olduğunu belirttikten sonra Ebû Ali Cüzcânî’den şunu nakletmektedir: “İstikamet sahibi ol, kerâmet sahibi olma. Zira nefsin kerâmeti talepte hareket

⁴⁵ el-Bakara 2/8-9. Münafıkların özellikleriyle ilgili bazı ayetler için ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/167; en-Nisâ 4/142-3; el-Mâide 5/47; el-A’râf 7/58; et-Tevbe 9/67; en-Nûr 24/19, 47; el-Ankebût 29/10; el-Ahzâb 33/60-61; el-Mücâdele 58/9-10, 14, 20; el-Haşr 59/16; el-Münâfikûn 63/2; el-İnfîtâr 82/4-5.

⁴⁶ Tirmîzî, “İman”, 14.

⁴⁷ en-Nisâ 4/145.

⁴⁸ Münafıklarla ilgili bk. Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-80), 195, 197.

⁴⁹ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-59), 163.

⁵⁰ Sâbûnî, *el-Kifâye fi’l-bidâye*, 208.

halindedir. Rabbin ise senden istikamet istemektedir.”⁵¹ Dolayısıyla kerâmetle övünmek, ulu orta kerâmetten söz etmek doğru karşılanmamıştır. Yesevî de burada bir anlamda şeyhlik taslayıp halkı kandırmanın, Müslümana yakışmayacağından söz etmektedir. Üstelik böyle bir Müslümanlıkta insanın inanç bakımından sonunun nasıl olacağına dair bir garantisi de yoktur.

Yesevî imansızlarla ilgili olarak da yukarıdaki beyitte onların önce ve sonra cehennemde yanmalarından söz etmekte, hak ettikleri cezalarına işaret etmektedir. Kendisi de bu hakikat karşısında Allah’tan imanı arzulamaktadır. Yesevî imanı aşkla yoğrulmuş kabul eder. Ona göre aşksız kişi insan bile değildir. Aşkla yoğrulmayan, muhabbet beslemeyenler, şeytanın dostlarıdır. İnsan sözünü, aşkla söylemelidir. Zira aşksız söz, iman ve İslam’ın elden gitmesine sebep olur.⁵² İman nurunun tutuşturulması, insan ruhunun manevi bir coşkunluğa, dinginliğe ermesini sağlar.⁵³ Aşksızların hem canı yok hem imanı yoktur.⁵⁴ Dostlardan iman konusunda himmet talep edilmelidir. Zira düşmanlar imana zarar vermektedirler.⁵⁵

Âmil olan âlimler, yola giren âsiler

Öyle âlim yerini Dâru’s-selâmda gördüm.⁵⁶

İlmiyle amel eden âlimlerin kuşkusuz ayrı bir değeri vardır. Âsiler, günahkârlar yanlışları, isyanları olmakla birlikte Yesevî’nin ifadesiyle tövbe etmişler, istenilen doğru yola koyulmuşlardır. Amel eden ilim ehli olan kadıların da daru’s-selamda olduğunu söylemekle ilmiyle amel etmenin mükâfatını cennet olarak belirtmektedir. Beyitte yer alan dâru’s-selâm cennetin isimlerindedir.⁵⁷ Maddi ve manevi anlamda gerçek selamet ancak cennette bulunacak, sona ermeyen kalıcılık, ihtiyaç hissedilmeyen zenginlik, zillete yer olmayan şeref, hastalısız bir sağlık ve âfiyette olma sadece orada mevcut olacaktır.⁵⁸ Esenlik yurdu olan cennette Allah’ın seçilmiş kulları, ilmiyle amel olan mümin kulları ölüm sonrası huzurlu bir şekilde sonsuza kadar sürüp giden bir hayatı sürdürecektir.

Kadı olan âlimler para-rüşvet yiyenler

Öyle kadı yerini Sakar ateşinde gördüm.

Müftü olan âlimler, haksız fetva verenler,

---

⁵¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, 206.

⁵² Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-59), 163; (Hikmet-86), 207.

⁵³ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-93), 217.

⁵⁴ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-140), 294.

⁵⁵ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-73), 183.

⁵⁶ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-53), 156.

⁵⁷ el-En’âm 6/127; Yûnus 10/25.

⁵⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, “selâm”, 421.

Öyle âlim yerini Sırat köprüsünde gördüm.⁵⁹

Yesevî hikmetlerinde güzel ve kötü ahlâka dair kavramlarla da nasihatlerde bulunur. Hile, yalan, riya, hayır-hasenât, cömertlik, tekebbür, kibir, heva bunlardan yalnızca bazılarıdır.

c. Hile /Yalan

Hile aldatmadır. Yalan da bir konuda gerçeğe aykırı söz söylemektir. Yalan söylemenin zıddı doğruluktur. Hile ve yalanın ferdi ya da toplumsal yaygınlık kazanması insanın kendisinin helake götürücü unsurlar olduğu kadar, toplum sağlığını ve huzurunu bozan davranışlar olarak tanımlanır. Ahlâkî yozlaşmaların başında gelen bu davranışlar hep yergiyle karşılanmış, istenmeyen davranışlar olarak görülmüştür. Tasavvufî ahlâk'ın ve dolayısıyla Yesevî'nin ahlak anlayışının kaynağını da oluşturan Kur'an ve Sünnette bununla ilgili açık beyânlar yer almaktadır. Kur'an-ı Kerîmde başta Allah'a, peygamberlerine, kitaplarına karşı yalan söylemekle ilgili pek çok âyetin yer aldığı görülmektedir. Allah hakkında yalan uyduran, Allah'ın âyetlerini yalanlayanların zalimler, âkıbetlerinin acı bir azap, amellerinin boşa çıktığından, kötü bir azabın kendilerini beklediğinden bahsedilmiştir.⁶⁰ Doğruluğun zıddı olan yalan söyleme, nihayetinde toplum düzenini ve huzuru bozmakta, insanların birbirlerine güvenlerini yitirmelerine yol açmaktadır. Yalan söyleyen bilerek insanları aldatmaktadır. "Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve doğru söz söyleyin"⁶¹ buyruğuyla doğru sözlü ve güvenilir olmak emredilmiştir. Hz. Peygamber de "Konuştuğunda yalan söyler, kendisine bir şey emanet edildiğinde ihanet eder, söz verdiği zaman sözünde durmaz"⁶² hadisiyle yalan söylemeyi münafıklığın alameti saymıştır. Bir başka yaşanmış canlı örnek de denetlemek maksadıyla pazar yerinde dolaşırken bir buğday satıcısıyla karşılaşmada yaşanan diyalogdur. Hz. Peygamber (s.a.v.) satıcının önündeki buğday çuvalına elini daldırınca çuvalın altının ıslak olduğunu fark eder. Satıcıya nedenini sorunca, satıcı yağmur nedeniyle ıslandığını ifade eder. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Peki, ıslak kısmını üste koysaydın da alıcılar fark etselerdi, öyle alsalardı ya, buyurur. Ardından da aldatmanın ne kadar kötü bir davranış olduğunu ifade eden "Aldatan bizden değildir"⁶³ buyurmuştur.

Yesevî de hile ve yalana dair şunları dile getirmektedir:

Dil ile ümmetim diye yalan söyler

Kişi malını almak için saçma sapan söyler

⁵⁹ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-53), 156.

⁶⁰ Yalanla ilgili bazı âyetler için bkz. el-Bakara 2/10; en-Nisâ 4/50, 112; el-En'âm 6/39, 49; el-A'râf 7/37, 64, 147, 182; el-Enbiyâ 21/77; en-Nûr 24/11; el-Cin 72/5; el-Burûc 85/19; el-Maûn 107/1.

⁶¹ Ahzab/70.

⁶² Müslim, "İman", 107.

⁶³ Müslim, "İman", 164.

Halini burda bırakıp haram gözler

Cahillere bu sözleri diyesim gelir.⁶⁴

Bu ifadelerde cahillerin, dille söyleyip hakikatte bunun gereğiyle amel etmeyen başta yalan söyleyip, samimi davranmamakta kendisini kandırdığı gibi başkalarını da kandırmakta olduğu belirtilir. Zira ümmet olmak birliği, beraberliği; aynı inancı paylaşmayı gerektirir. Ümmet “Kendilerine peygamber gönderilmiş topluluk, kavimdir”. Râgıb el-İsfahânî ümmeti “aynı dine inanma, aynı zamanda yaşama veya aynı mekânda bulunma gibi önemli bir unsurda toplanan gruplar” diye tanımlamıştır.⁶⁵ Âyetlerde “Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır.”⁶⁶, “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü menden bir topluluk bulunsun.”⁶⁷ buyrulmuş buna işaret edilmiştir. Kişinin diliyle “ümmeğim” demesi gerçeği yansıtmıyorsa doğru söylemediğini, yalan söylediğini ifade eder. Ayrıca bu durum görüldüğü gibi olmamak, gerçek kimliğini, niyetini gizlemek, nifak alametini gösterir. Başkasının malını almak için de doğru söylememekte onu türlü yalanlarla kandırmaktadır. Hikmetlerinin Kur’an ve hadislerle beslendiğini söyleyen Yesevî’nin buradaki sözleri Hz. Peygamber (s.a.v)’in “Mü’min mü’minin kardeşidir. Hiçbir mü’mine kardeşinin satışı üzerine satış yapması helâl olmaz.”⁶⁸ hadisinde vurgulanan insanların birbirlerini aldatmamaları gerektiği uyarısını çağrıştırmaktadır. Hadiste satıcı ile alıcı arasında pazarlığı yapılan bir mala bir başkasının devreye girerek satışı engellemeye çalışmasından söz edilmektedir. Çeşitli sözlerle pazarlık bozulmaya çalışılmakta taraflardan biri aldatılmaktadır. Bu ise karşılıklı güveni ortadan kaldırmakta, tarafların birbirine düşman olmalarına yol açmaktadır. Yapılan davranış yasaklanan, haram kılınan bir eylemdir. Böyle bir davranış üzerine bina edilen alışveriş de sağlıklı bir netice vermeyecektir.

d. Hayır/Cömertlik

Hayır ve cömertlik eyleyenler, yetim gönlünü alanlar

Cehâr-yâr’lar yoldaşı, Kevser dudağında gördüm.⁶⁹

Burada iki anahtar kavram; hayır ve cömertlik kavramları göze çarpmaktadır. Hayır, akıl, adalet, fazilet, faydalı bir şey gibi istenilen her şeydir. Zıddı ise şerdir. Mutlak olabildiği gibi duruma göre birisi için hayır olan bir başkası için hayır olmayabilir. Cömertlik olarak da tasavvufi eserlerde

---

⁶⁴ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-49), 149.

⁶⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, “ümm”, 86.

⁶⁶ el-En’âm 6/38.

⁶⁷ Âl-i İmrân 3/104.

⁶⁸ Müslim, “Nikâh”, 56.

⁶⁹ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet- 53), 156.

daha çok “cûd”, “sehâ”, “semahat”, “bezl” kavramları kullanılmıştır. Yukarıdaki beyitte yer alan “hayır” ve “cömertlik” kavramları maddi ve manevi anlamları ifade etmekte, burada daha çok ihtiyaç sahibi olanlara maddi ihtiyaçlarını giderme anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. İslam dininin sürekli vermeye teşvik etmesi ve toplumsal duyarlılığı yansıtmaya bakımından “hayır”, “cûd”, “sehâ”, “kerem” vb. kavramlar bu ruhu yansıtmaya bakımından son derece önemlidir. Kur’ân-ı Kerîmde yer alan hayırla ilgili âyetlere bakıldığında her türlü maddî ve manevi nimet için kullanıldığı gibi iyi tutum ve davranışın ahlâkî değerini belirtmek için de kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁰ Hayır ya da şer adına yapılan en küçük bir şeyin bile karşılığının ifade edilmesi bunun en somut ifadesidir. “Veren el alan elden üstündür. Yardım etmeye, geçimini üstlendiğin kimselerden başla! Sadakanın hayırlısı, ihtiyaç fazlası maldan verilir. Kim insanlardan bir şey istemezse, Allah onu kimseye muhtaç etmez. Kim de tokgözlü olursa, Allah onu zengin kılar.”⁷¹ “Buhl” ise cömertliğin zıddı cimriliktir.⁷² Aşırı derecede olan cimrilik “şuhh” olarak isimlendirilmiştir. Mutasavvıflar cömertlik hususunda bir derecelendirmede bulunmuşlar, malının bir kısmını verip bir kısmını kendine ayırana “sehavet”, malının çoğunu harcayıp verene “cûd”, başkasının fayda ve menfaatini kendi menfaatine tercih etmeyi veya bir zarardan öncelikle onu koruması anlamında olmayı ise “îsar” olarak adlandırmışlardır.⁷³ Nitekim Allah tealanın isimlerinden biri de “cömert” anlamında “cevâd”tır.

Hayır, hasenatta bulunanların, yetimin gönlünü alanlar, Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin yol arkadaşlarıdır.

Zâlim olup zulmeden, yetim gönlünü ağrıtan

Kara yüzlü mahşerde kolunu arkada gördüm⁷⁴

Zulüm, nurun zıddıdır. Dilcilere ve birçok bilginlere göre bir şeyi konulması gerekenin dışında bir başka yere koymaktır.⁷⁵ Yapılması gerekeni yerine getirmemek, hakkı olanı vermemek zulmetmektir. Bu yönüyle bu fiili işleyen zâlim olmuştur. Beyitte insana nispet edilen zulüm gözetilmesi ve kollanması gereken yetimin hakkı verilmemekle ona karşı zulmedilmektedir. Çocuğun nafakasını temin etme, haklarını koruma ve onu yetiştirmede babanın daha çok rolü bulunduğundan

⁷⁰ Mustafa Çağrıncı, “Hayır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/43.

⁷¹ Buhârî, “Zekât”, 18, “Nefekât”, 2; Müslim, “Zekât”, 94-97.

⁷² Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ’î*, 287; Ethem Cebecioglu, *Tasavvuf Deyimleri Sözlüğü* (Ankara, Rehber Yayınları, 1977), 161-162.

⁷³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, 247-248.

⁷⁴ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet, 53), 156.

⁷⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, “zlm”, 537.

yetimlik özellikle babaya bağlanmış, bu bakımdan buluş çağına ermesinden önce babası ölen çocuklara yetim denilmiştir.⁷⁶

Kur'an'da birçok âyette yetimlerden söz edilmiş yetimlere karşı iyi davranılması emredilmiştir. Yetimlerin itilip kakılması ve onlara karşı ilgisiz davranılması kınanmış,⁷⁷ yetimlerin küçümsenip kendilerine kötü muamelede bulunulması yasaklanmıştır.⁷⁸ Müminler muhtaç durumdaki yetimleri doyurmaya, onları malî yönden desteklemeye ve yaşam şartlarını düzeltmeye teşvik edilmiştir.⁷⁹ Yetim malı yemek ve yetime zulmetmek büyük günahlardan sayılmış⁸⁰, haksız yere yetim malı yiyenlerin şiddetli azap görecekleri bildirilmiştir.⁸¹

Kendisi de yetim olan Hz. Peygamber birçok hadisinde yetimlere nasıl davranılması gerekliliğiyle ilgili tavsiyelerde bulunmuştur. Bir hadisinde Allah rızası için yetimin başını okşayana elinin dokunduğu her saç teli kadar sevap verileceğini bildirmiştir.⁸² Bir diğer hadisinde de “Ben ve yetimi kollayıp gözetleyen kimse cennette şöyle beraberce bulunacağız”, buyurmuş ve işaret parmağıyla orta parmağını biraz açarak işaretle bulunmuştur.⁸³ Öte yandan yetim malı yemenin insanı helâke sürükleyen yedi büyük günahdan biri olduğu belirtilmiş, müminlerin bundan şiddetle kaçınmaları gerektiği vurgulanmıştır.⁸⁴ Yesevî de gözlemlediği toplumsal afete dikkat çekmekte zulüm ve yetimlere karşı takınılan davranışların kişiyi felakete sürükleyip cehennemde zor bırakacağından söz etmektedir.

e. Riya

Riya kılan şeyhi gördüm, bizâr oldum,

Zerre payı değdi bana, hasta oldum,

Hak yolunda sermest idim, huşyar oldum,

Onun için düşman tutup yürüdüm ben işte.⁸⁵

Riya insanın davranışlarında gösteriş içinde olması, yaptığı amel ve ibadetleri Allah için değil insanlar için yapmasıdır. Kur'an-ı Kerîmde Allah rızasını gözetmeden, sadece gösteriş olsun diye

---

⁷⁶ İsfahânî, *el-Mijfredât.*, “ytm”, 889.

⁷⁷ el-Fecr 89/17; el-Maûn 107/2.

⁷⁸ ed-Duhâ 93/9.

⁷⁹ el-Bakara 2/215, 220; en-Nisâ 4/8; el-İnsân 76/8; el-Beled 90/15.

⁸⁰ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Kitâbü'l-kebüir* (Beyrut, Dâru ihyâ-i'ttûrâs, ts.), 65.

⁸¹ en-Nisâ 4/2, 6, 10.

⁸² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 121.

⁸³ Buhârî, “Talak”, 25.

⁸⁴ Buhârî, “Vesâyâ”, 23.

⁸⁵ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, (Hikmet-151), 317.

sadaka verenler⁸⁶, şöhret için savaşa katılanlar⁸⁷, üşenerek riyayla namaz kılanlar⁸⁸ anlamlarında kullanılmıştır.⁸⁹ Münafıkların durumuyla ilgili olarak onların insanlara gösteriş yapmalarından, Allah'ı çok az anmalarından bahsedilmiştir.⁹⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bir hadisinde de “Muhakkak ki, sizin için en çok korktuğum şey, küçük şirk, yani riyadır.” buyurulmuştur.⁹¹

Yesevî riyakâr şeyhten rahatsızlığını dile getirmekte, kendisinin de payına düşmesinden dolayı hastalandığından söz etmektedir. Hak yolunun yolcusu, bu yolda sarhoş ve uyanık olduğundan söz etmekte bu nedenle etrafındaki insanların kimseye aldırmandan bu yolda yürüyüp gittiğinden, birçok düşman edindiğinden bahsetmektedir.

Sonuç

Ahmet-i Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'inde sıklıkla vurguladığı *şeriat*, *tarikât*, *marifet* ve *hakikat* eksenli insan anlayışı sade, dünyevî arzu ve isteklerden uzak samimi hikmetlerle terennüm edilmiş bir anlayıştır. İslamiyet'in dinî hükümleri; iman, ibadet, ameli ve ahlâkî esaslarına dair öncelikle nefesine, sonrasında hikmetlere kulak verenlere hitap ettiği nasihatleri, Kur'an âyetleriyle, Hz. Peygamberin hadisleriyle, halkın anlayabileceği tarzda, gönül dünyasına hitap eden manzumelerle dile getirilmiş, söylenmiştir. Hikmetlerde korku ile ümit arasında; Allah'ın azabından korkan, rahmetinden de asla ümit kesmeyen, inandığını eylemlerine yansıtan, ahlâkî boyutla, aşkla yoğrulmuş bir iman anlayışının terennüm edildiği görülmektedir. O, daimî yakaran, dünyevi kirlenmişliklerden arınma duygusuyla, insanın bu kirlenmişliğine sebep olanlardan uzaklaşma isteğiyle, bütün yaratılmışlara kucakını açmaktadır. Yaratılanı yaratandan ötürü sevmekte, gönlünü herkese açmaktadır. İçten, samimi, beklentisiz, alçakgönüllü, riyasız, kibirsiz, insana insan olduğu için değer veren, dinî, milli ve ahlâkî unsurlarla yoğrulmuş bir anlayışa sahiptir.

Yesevî *Dîvân-ı hikmet*'inde insan olmanın temelinde yer alması gereken değerlerle, aşkla yoğrulmuş, kalbe hitap eden bir insan anlayışına sahiptir.

⁸⁶ el-Bakara 2/264; en-Nisâ 4/38.

⁸⁷ el-Enfâl 8/47.

⁸⁸ en-Nisâ 4/142; el-Maûn 107/6.

⁸⁹ Mustafa Çağrıncı, “Riya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/137.

⁹⁰ en-Nisâ 4/142.

⁹¹ Tirmizî, “Hudut”, 24.

Kaynakça

- Ahmed Yesevî. *Dîvân-ı Hikmet*. haz. Hayati Bice. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Aşık, Nevzat. “Yesevî Hikmetlerine Kaynaklık Eden Hadislerin Değerlendirilmesi ve Sünnet Kültürünün Hikmetlere Tesiri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1995), 7-22.
- Biçer, Bekir. “Türklerin Müslüman Olması Meselesine Yeni Bir Bakış”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3 (Aralık 2018), 99-135.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Deyimleri Sözlüğü*. Ankara, Rehber Yayınları, 1977.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâli. *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*. nşr. Zekeriya Umeyrât, Beyrut, Darü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1995.
- Çağırıcı, Mustafa. “Riya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 35/137-138, 2008.
- Çağırıcı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul, İFAV Yayınları, 1989.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Örneklerle İslâm Ahlâkı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2003.
- Çalışkan, İsmail. “Ahmed-i Yesevî Düşüncesinde Kur'an'ın Yeri-Bir Gönül Erinin Mısralarına ‘Ruh Veren’ Ayetler”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. 421-434. Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), 2013.
- Çelebi, Kınalızâde Ali. *Ahlâk-ı Alâî*. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Eraslan, Kemal. “Ahmed Yesevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/159-162. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Fahri, Macit. *İslam Ahlak Teorileri*. İstanbul, Litera Yayıncılık, 2004.
- Günay, Ünver - Güngör, Harun. *Türk Din Tarihi*. Kayseri, Laçın yayınları, 1998.
- Îcî, Adudüddin. *Ahlâku Adudüddin*. ter. İlyas Çelebi. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- İbn Hazm. *el-Usûl ve'l-furu'*. nşr. Muhammed Atıf el-İrakî vd. Kahire, Dâru'n-nahdati'l-arabiyye 1978.
- İbn Hazm, *İlmu'l-Kelam alâ Mezhebi Ehlî's-Sünne ve'l-Cemâa*, Tahkik: Ahmed Hicazî es-Sakâ, el-Mektebu's-Sekâfi, Kahire, 1989.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. I-IV cilt. Beyrut, Dâru'l-fikr, 1988.
- İbn Teymiyye. *Kitâbü'l-îmân*, Dâru İbn Haldûn, ts.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât*. thk. Safvan Adnan Dâvûdî. Beyrut, Dâru'l-kalem, 1997.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhu Usûli'l-hamse*. ter. İlyas Çelebi. I-II Cilt. İstanbul, YEK Yayınları 2013.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Akaid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/212-216. İstanbul, Türkiye Diyanet vakfı Yayınları, 1989.
- Kılıç, Sadık. *Kur'an'da Günah Kavramı*. Konya, Hibaş Yayınevi, 1994.

- Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara, Diyanet İşleri başkanlığı Yayınları, 1991.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-kuşeyriyye fî ilmi't-tasavvuf*. thk. Maruf Zerîk-Ali Abdülhamîd Baltacî. Beyrut, Dâru'l-hayr, 1993.
- Maraş, İbrahim. "Türk İslâm Düşünce Tarihinde Ahlâk ve Örnek Metinler". *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*. ed. Müfit Selim Saruhan. 245-266. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Ârûcî, İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Tevlâtu'l-Kur'an*. thk. Ahmed Vanlıoğlu. İstanbul, Mizan Yayınevi, 2010.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Tefsîrü'n-Nesefî*. I-IV Cilt. İstanbul, Dâru'l-edâ, 1993.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *et-Tebsiratü'l-edille*. nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. Ankara: DİB Yayınları: 2003.
- Sâbûnî, Nûreddin. *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*. (Mâtüridiyye Akaidi), thk. Bekir Topaloğlu. DİB Yayınları, 1979.
- Sâbûnî, Nûreddin. *el-Kifâye fî'l-hidâye*. thk. Muhammed Ârûcî. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Şehristânî. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Kahire, Mektebtü'l-Halebî, 1976.
- Şeker, M. Fatih. *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*. Ankara, Türkiye Diyanet vakfı Yayınları, 2012.
- Turan, Osman. *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul, Boğaziçi Yayınları,1993.
- Türcan, Talip (ed.). *İslâm Hukuku*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Uysal, Muhittin. *Tasavvuf Kültüründe Hadis*. Konya, Yediveren yayınları, 2001.
- Yaman, Ahmet. "Fıkıh, Hukuk ve İslam Hukuku". *İslâm Hukuku*. ed. Talip Türcan. 27-39. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Yıldırım, Ahmet. "Dîvân-ı hikmet'teki Hadislerin Kaynakları ve Değerlendirilmesi". Diyanet İlmî Dergi 52/4 (Ekim-Kasım-Aralık 2016), 45-68.
- Yılmaz, Ali. *Türk Dili ve Edebiyatı Tarihi*. ed. Mehmet Akkuş. Ankara: Ankuzem, 2007.
- Yunus Emre. *Dîvân (Seçmeler)*. haz. Mustafa Tatcı. Ankara, DİB Yayınları, 2012.
- Zehebî, Şemsüddîn. *Kitâbü'l-kebâir*. Beyrut, Mektebetü'l-Furkan, 2008.
- Zemahşerî. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. I-IV Cilt. Beyrut, Dâru'r-reyyân,1987.